

SALOMAT MATKARIMOVA,

Urganch davlat universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

XORAZM ADABIY MUHITIDA DOSTONNAVISLIKDA NAVOIY TA'SIRI

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xorazm adabiy muhitida doston janri rivojida Alisher Navoiy ta'siri tahlil etilgan.

Navoiy dostonlari Xorazmda ularga hamohang yoki qaysidir jihatlarini o'zida aks ettirgan dostonlar yaralishiga turtki bo'lgan. Ahmad Tabibiyning "Nozir va Manzur", "Vomiq va Azro" dostonlarida Navoiy dostonlarining ta'siri mavjudligi misollar yordamida ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Xorazm, an'ana, doston, Navoiy, Tabibiy, "Nozir va Manzur", "Vomiq va Azro".

Аннотация: В статье анализируется влияние дастаны Навои в развитии жанра дастан в литературном среде Хорезма. Дастаны Навои сильно повлияли созданию в какие то чертах похожие дастаны в Хорезме. В статье с примерами указано влияние дастаны Навои дастанам Табиби, называемыми "Назир и Манзур", "Вамик и Азра".

Ключевые слова: Хорезм, традиция, дастан, Навои, Табиби, "Назир и Манзур", "Вамик и Азра".

Annotation: In the article analyzed the influence of dastana Navoi in the development of the dastan genre in the literary environment of Khorezm. Dastans Navoi strongly influenced the creation of some damn similar dastans in Khorezm. The article with examples indicates the influence of dastana Navoi to dastanam Tabibi, which is called "Nazir and Manzur", "Vamik and Azra".

Key words: Khorezm, tradition, dastan, Navoi, Tabibi, "Nazir and Manzur", "Vamik and Azra".

Xorazmda Feruz davri adabiy muhitida Navoiy asarlarining, xususan, "Xamsa"sining ko'plab nusxada ko'chirilishi va toshbosmada qayta-qayta nashr etilishi xorazmliklarning ulug' shoir dostonlariga juda katta qiziqish va alohida muhabbat bilan qarganligini ko'rsatadi. Navoiy "Xamsa"siga kirgan dostonlarning nasriy variantlarining paydo bo'lishi, uning xalq dostonlari shakliga yaqinlashtirilishi syujetning sodda, xalqqa tushunarli til-da bayon etilishi Navoiy ijodini ommalashtirishda muhim rol o'ynadi. Navoiy dostonlari ularga hamohang yoki qaysidir jihatlarini o'zida aks ettirgan dostonlar yaralishiga turtki bo'ldi. Xususan, Ahmad Tabibiyning "Nozir va Manzur", "Vomiq va Azro" dostonlari bu jihatdan xarakterli. Mazkur dostonlar misolida Xorazm adabiy muhitida doston janri rivojida Navoiy ta'sirini ko'ramiz.

Xorazm adabiy muhitida yaratilgan dostonlarda kuzatilgan Alisher Navoiy "Xamsa"si tarkibiga kirgan dostonlarga hamohanglik yoki qaysidir jihatlarini o'zida aks ettirganlik holatlari, obrazlar va ifodada hamda uslubdagi yaqinliklar ular o'rtasidagi o'xsash va farqli jihatlarini tekshirish lozimligini ko'rsatadi. Shunga ko'ra, Xorazmdagi dostonnavislikda Navoiy ta'sirini aniqlash maqsadida Navoiy va Tabibiy dostonlarini sinchkovlik bilan tekshirish, tahlil qilish hamda ilmiy ma'lumotlarga oydinlik kiritish vazifasi belgilab olindi.

Mavzuni yoritishda qiyosiy-tarixiy, germevntik tadqiq usullaridan foydalanildi.

Ma'lumki, Sharq adabiyotida mavjud nazmda yaratilgan asarlarni nasrga aylantirish, nasrni nazmga solish hodisasi faol davom qildirilgan. Buning natijasida "Xamsa" dostonlari nasriylashtirish an'anasi hosilasi o'laroq eng so'nggi nasriy bayonlar maydonga kelgan. Adabiyotshunos A.Hayitov "Bu an'ananing dastlabki kurtaklari "Xamsa"ning ba'zi ilgari qo'lyozmalariga yozilgan hoshiya sharhlarida ko'rinadi. Biroq biz "Xamsa"ni nasriylashtirishni an'ana sifatida boshlab bergan birinchi adib sifatida XVIII asr oxiri va XIX asr avvalida Xorazmda yashab o'tgan Umar Boqiy qayd etamiz. Umar Boqiy "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun" dostonlarini xalqona nasriy qissalarga aylantirgan" (Hayitov, 2000: 44). Shu o'rinda bir narsani qayd qilish lozimki, "Xamsa" dostonlarining so'nggi nasriy bayonlari, xususan, Umar Boqiy, Andalib yaratgan nasriy variantlar "Xamsa"ning so'zma-so'z tarjimai yoki asliyatning to'la ma'nodagi muqobili emas. Muhimi shundaki, Navoiy "Xamsa"ga kirgan dostonlarning nasriy variantlarining paydo bo'lishi, uning xalq dostonlari shakliga yaqinlashtirilishi syujetning sodda, xalqqa tushunarli tilda bayon etilishi Navoiy ijodini ommalashtirishda muhim rol o'ynadi. Navoiy dostonlari ularga hamohang yoki qaysidir jihatlarini o'zida aks ettirgan dostonlar yaratilishiga turtki bo'ldi. Xususan, Ahmad Tabibiyning "Nozir va Manzur", "Vomiy va Azro" dostonlari bu jihatdan xarakterli. Ma'lumki, Alisher Navoiy "Xamsa" tarkibiga kiruvchi dostonlarining har bir bobiga cheksiz zo'r ko'tarinki ruh bilan yozilgan nasriy sarlavhalar bitadi. "Bu sarlavhalar aslida, nasriy poeziya bo'lib, Navoiyning o'ziga xos original ijod namunasidir... har bir sarlavha o'sha bobning siqiq jummalarda ixcham qilib bayon etilgan mazmunidir" (Jalolov, 1974:101). Tabibiy ham "Vomiy Azro" dostonida har bir bobga ritmli, ohangdor va ta'sirchan sarlavhalar bitib, ularda u yoki bu bobda tasvir etilajak xushchaqchaq yoki g'amgin voqealarni san'atkorlik bilan ifodalab beradi: "Shoh Vomiyning muforaqatidin nigorin va Barxiyo va Osafi Soniy va aholiy shahri Sabo ko'p anduhgin o'lg'onlari ayoni va Osafi soniy valiahdliqni qabul qilmay malikai nigorin taxti saltanatda o'lturg'onining bayoni" (Tabibiy, 1968:93), "Shoh Naim Shakardux qasri oshoqig'a nozil bo'lg'oni va Shakardux mulozimlari oni tutmoqg'a muzoxim va doxil bo'lg'oni va posbonlardin anga ko'p ranjish hosil bo'lg'oni va Mihinbonu kelib oni ko'rarg'a moyil bo'lg'onini bayoni" (Tabibiy, 1968: 179), "Shoh Vomiy bila Osafi Soniy Sa'd bozargondin judo bo'lub, Chin shahriga borg'onini bayoni va Shakardux tavsifi uchun xomai tezravni safha maydonida bir andak javloni" (Tabibiy, 1968:148) kabi sarlavhalar fikrimizni dalillaydi. Bu sarlavhalar o'zining yozilish uslubi, nasriy sa'jda berilishi bilan Navoiy dostonlaridagi sarlavhalarni esga soladi. Misol uchun "Sab'ay sayyor" dostonidagi sarlavhalarni keltiramiz: "Dushanba kuni Bahromning navbahormonand axzar libos bila gunbadi axzarg'a yuz qo'yg'oni va sarvi sabzorang sabz hulla bila jomi zumurrad fom ichinda zulloli hayot no'sh qilg'oni va ul chashmai zindagonidin Xizr hayoti kasb etgoni" (Navoiy, 1992:217). Kuzatiladiki, Navoiy dostonlaridagi kabi, Tabibiy qalamiga mansub nasriy sarlavhalarni tashkil etgan har bir jumla o'zidan so'nggi jumla bilan qofiyadosh bo'lib keladi hamda sarlavha bobning umumiy mazmunining qisqa va aniq jummalardagi bayoni tarzida namoyon bo'ladi. Shuni ham alohida ta'kidlash lozimki, Tabibiyning "Vomiy va Azro" dostonida ifoda tarzi, voqealar bayoni, uslub jihatdan ham Navoiyning "Farhod va Shirin" dostoniga hamohanglik seziladi. Bu, ayniqsa, har bob yakunida soqiyga murojaat bilan boshlanadigan lirik chekinishlarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Alisher Navoiyning "Saddi Iskandariy" va yuqorida zikr etilgan dostonida va har bir bob yakunida soqiyga murojaatni ko'ramiz:

Ketur soqiy, manga ishrat ayog'in

Ki, davron berdi maqsudim so'rog'in.

Meni chun qildi mohi armani zor;

Chekey bir necha sog'ar armanivor (Navoiy, 1991:243).

Navoiyning ushbu lirik chekinishi bobning mazmun mundarijasiga shoirning munosabati, yakuniy xulosasi tarzida beriladi. Tabiiy dostonidagi soqiyga murojaat tarzidagi lirik chekinish navbatdagi bob mazmuniga ishora qilib kelishi bilan o'ziga xoslik kasb etadi va bu an'alarga munosabatda individual, ijodkorona yondashuvning ko'rinishidir:

*Ketur soqiy, sharobi jonfizoni.
Ki shoyad aylabon uyqu nihoni.
Tush ichra ko'rgamen ul siymbarni,
Eshitgum so'zidin sodiq xabarni (Tabiiy, 1968:108).*

Ushbu lirik chekinishdan so'ng "Shoh Vomiq bir kecha Azroni tushida ko'rub, tozadin oshuftalig'da yagona bo'lg'oni va Azroning hama ahvolin so'rub, yuz shavqu zavq bila yo'lg'a ravona bo'lg'oni" sarlavhasi bilan keyingi bob boshlanadi.

*Ketur, soqiy, qadahni bekamu besh
Ki ko'nghum istamish bo'lmoqni darvesh.
Bu yo'lda sen agar bo'lsang rafiqim,
Suxulat birla qat' o'lg'ay tariqim (Tabiiy, 1968:116).*

Ushbu lirik chekinish mazmunidan keyingi bobda asar qahramoni darveshlik ixtiyor etishi, bu yo'lda yolg'iz emas, rafiqi bilan birgalikda safarga otlanishi anglashiladi. Darhaqiqat, ushbu soqiyga murojaatdan so'ng Shoh Vomiqning shahzoda Naim bilan darveshlik ixtiyor qilib, darveshona libos kiyib, yo'lga chiqqanlari haqidagi bob keladi. Tabiiyning mazkur lirik chekinishlari, Navoiy dostonlaridagidan farqli o'laroq, voqealar rivojining davomidan xabar berib, navbatdagi bobga kitobxonni ruhan tayyorlashga xizmat qiladi. Shu o'rinda qayd qilish lozimki, "Vomiq va Azro" dostonida "Farhod va Shirin" dostonidagi kabi holatlar uchrashi (Vomiq shoh otasining xazinasidagi qulflangan sandiqni ochib, unda Azroning suratini ko'rib, ishq zo'ridan behush yiqilishi, Osaft soniyning valiahdlikni qabul qilishdan bosh tortishi, shoh Vomiqni izlab, uning izidan ketishi, Vomiqning Naim bilan do'st tutinib, safar qilishi va faranglar kemasida birga suzishi, to'fonga uchrashlari, Mihnbonuning Shakarduxtga nasihat qilishi), Chin mamlakati, Mihnbonu obrazi, "Sab'ai sayyor" dostonidagi kabi shoh Vomiqning ovga chiqishi va shikor tasviri, shohning ohuni quvlab sipohlaridan ajrab qolishi, adashib qolib qaroqchilar qo'lga tushishi va boshqalar Tabiiyning ushbu dostonni yozishida Navoiy dostonlaridan ilhomlanganini ko'rsatadi. Shuningdek, dostonidagi quyidagi baytlar ham Navoiy dostonlariga hamohang:

*Dedikim: Oshiq atvori bu o'lg'ay,
Qalandarlig'da kirdori bu o'lg'ay (Tabiiy, 1968:117), –
bayti "Farhod va Shirin" dostonidagi:
Bu bo'lg'ay dardu ishq oyini voh-voh,
Vafou mehr sharti Alloh-Alloh!
Kishi ishqida zor o'lmoq bu bo'lg'ay,
G'amidin beqaror o'lmoq bu bo'lg'ay! (Navoiy, 1991:335) –
baytlarini eslatsa,
Shahnshohlig'da bo'lmas da'viyi ishq,
Ne bilsun surat ahli ma'niyi ishq (Tabiiy, 1968:129).
bayti "Sab'ai sayyor" dagi:*

*Ishq ila shohlig' muvofiq emas,
Ishq lofida shoh sodiq emas (Navoiy, 1992:111) –
baytini eslatadi.*

Tabibiy masnaviy yo'lida yozilgan, 8100 baytdan iborat dostonida do'stlik, ilm va hunarga hurmat, haqiqat va adolatni ulug'lash, xalqning adolatli shoh va markazlashgan davlat haqidagi orzularining ifodalanishida ham Navoiy dostonlarida ilgari surilgan g'oyalarning davom ettilirishini ko'ramiz. Hazrat Navoiy nafaqat shoir, balki davlat arbobi sifatida ham faoliyat ko'rsatgan va bu boradagi tajribalari uning *davlatchilik va rahbar ma'naviyati haqidagi qarashlarida o'z aksini topgan*. Navoiyning *"Saddi Iskandariy"* dostonida shohlik rusumlari va talablari qatorida adolat qilish, har bir lavozimga munosib kishini tayinlash, qaerdaki yomonlik, fitna qo'zg'olsa, bosh sababchilarini jazoga tortish va bu bilan xalqni talovchi kimsalardan himoya qilish, raiyatning farovon va tinch osuda hayot kechirishlarini ta'minlash birma-bir sanab beriladi, *davlatchilik asoslari, hukmdor ma'naviyati masalasining har bir jihati alohida badiiy talqin qilinadi*.

Buyuk mutafakkir davlatchilikning asosini adolat bilan siyosat yuritishda deb bilib, uning ravnagini hukmdorning odil, oqil va orif bo'lishi, amaldorlarni iqtidori, qobiliyati va pokiza tiynatiga qarab tanlash, xalqning tinchligi va farovon turmushini yo'lga qo'yish, lashkar ta'minotida kamchilikka yo'l qo'ymaslik, karvon yo'llarida xavfsizlikni ta'minlab, savdo sotiq ishlarini rivojlantirish, qo'shni davlatlar bilan iqtisodiy siyosiy aloqalarni yaxshilash, davlatda madaniyatni yuksaltirish, ilm ma'rifat taraqqiyotiga homiylik qilish belgilab berishini ta'kidlaydi. Buni "Mulk ma'mur bo'lur, adlg'a shah bersa rivoj" (Navoiy, 1988:72) so'zlaridan ham anglash mumkin.

Mutafakkir shoir shohlik rusumida hukmdor piroyasin tuzganida har kishining o'rnini bilib, mansabu amal kursisiga tayinlamog'i lozimligini, bu nafaqat yaxshi surat, balki zarurat ekanligini uqtiradi:

*Kerak qilsa, ulkim tilar shohliq,
Sipah borcha holidin ogohliq.
Yaqin bilsa tuzganda piroyasin,
Rioyat chog'i har kishi poyasin.
Uluqqa uluqcha ato aylasa –
Kichikka kichikcha saxo aylasa.
Kim etsa vasatliq yo'linda zuhur,
Anga tuzsa oyini "xayril-umur".
Ne tutsa ulug'ni qoshida kichik,
Ne qilsa kichikni ulug' chargalik.
Bu qonun bila bo'lsa oyin anga,
Topib kishvaru mulk tazyin anga.
Ishida ko'rub farrux anjomini,
Olur saltanat amridin komini (Navoiy, 1993:217).*

Ayni paytda har shohki, ishda o'rtalikni shior qilib, sipoh holidan ogoh bo'lib, ulug'ga ulug'cha ato aylab, kichikka kichikcha saxo aylamasa, mansabu lavozimga loyiq kishilarni tanlab qo'ymas, o'yin qoidasidan bexabar shaxmat o'ynashga jazm etgan, na shatranj o'ynashni, na donalarni taxtaga to'g'ri termakni bilmaydigan yosh boladan farqi bo'lmasligi eslatiladi. Shatranjni bilmagan bola qaysi figura qaysi o'rinda turishini bilmaydi: piyodani shoh yonida qo'ysa, filni ruxning katagiga qo'yadi. Shaxmat donalarini bu tarzda joylashtirishni aql egalari qanday izohlashlari o'z-

o'zidan ayon. Bunday terilgan donalar bilan har qancha vaqt o'ynasa ham biror yaxshi natija chiqmaydi, balki it yalog'iga somon, ot oxuriga suyak solgan kabi oqibati bor. Shuning uchun so'z sohibqironi shohdan mas'ul lavozimlarga kishi tanlashda adashmaslikni talab qiladi, toz boshig'a toj munosib bo'lmaganidek, nutuqchi(kichkina qush)ni qo'lga o'rgatgunga qadar boshiga tumog'a(qayish tumoq) kiydirishga ehtiyoj yo'qligini, eshak ollida za'faron yaxshi emasligidek, nodonga zarbaft marg'ub emasligini, bo'riga qo'zi ta'ma qilgan kishi o'ziga-o'zi balo hosil qilishini, kimki arslon qornini to'q qilishni istasa, sher fursat topishi bilan uning qornini yorishini, kishi ilonni boshini yanchsa, o'z yo'lini balodan tozalagan bo'lishini, aksincha, ilonga o'z qo'ynidan joy bersa, o'z qatliga ajal tanobini tortishini, itning o'rni bo'lgan eshik ostonasini bo'ri egallasa, uy ichini ov qilishini, it uyni qo'riqlashi kerakligini, mushukka uy to'ri maqomligini, kishi har qancha urinsada ularga bir-birining ishini qildirsa olmasligini, itga o'z yerida hurish vazifa bo'lsa, mushukka parvarish lozimligini, har biri o'z o'rnida kerakligini uqtiradi:

*Eshik it yeridur, gar olsun bo'ri,
Mushukka maqom o'ldi uyning to'ri(Navoiy, 1993:217).*

Alisher Navoiy o'z davri hukmdorlarini kibr-havodan nari bo'lishga, o'zaro qo'shnichilik aloqalarini buzmaslikka, o'z qo'l ostidagilarga, kambag'al-g'ariblarga muruvvat ko'rsatishga, ulug'ustod hayot taxtasidan barcha donalarni yig'ib olganda, oxir-oqibat shohu gado barobarligini unutmaslikka chaqiradi, joh ahllariga dunyoning o'tkinchiligini, toj ham, davlat ham, mansab ham kishiga vafo qilmasligini eslatish bilan boylikka va amalga mag'rurlanmay, faqirlarga yaxshilik qilish, dunyoda yaxshi nom qoldirish shoh uchun haqiqiy sharaf degan g'oyani ilgari suradi:

Hazrat Navoiyning shohlik rusumi xususidagi fikrlari Tabibiyning "Vomiq Azro" dostonida shohlik rusumini o'rniga qo'yishning samarasi misolida shunday ifodalanadi:

*Adolat rasmin aylab oshkoro,
Jahong'a berdi ko'p zeb ila oro.
Nechakim bor esa arkoni davlat,
Hukumatda va yo a'yoni hazrat.
Bori odamni holig'a munosib,
Ato qildi munosib ham marotib.
Tuzub shahlig' asosin xo'b-u marg'ub,
Jahong'a shuhrati yetkurdi oshub.
Aningdek dod ila adl etdi bunyod,
Ki, bermas bu sipehri kinavar yod.
Ne yerda bo'lsa ahli fitnau shar,
Jazo yetkurdi ul borig'a yaksar.
Bori xayli raoyo bo'ldi shodon,
Hamaning rohati bo'ldi farovon (Tabibiy, 1968:97).*

Xulosa qilib aytganda, Tabibiy dostonlari syujet jihatdan farq qilsa-da, ammo mavzu ko'lami, qo'yilgan masalalarning hal qilinishi va poetik ifoda yo'sini ularni Navoiy dostonlariga yaqinlashtiradi. Bu esa Tabibiy doston yaratishda Navoiy tajribalariga suyanganligini, dostonnavislikda ulug' shoir an'alarini munosib davom qildirganligini isbotlaydi. Ayni holat Xorazmdagi dostonnavislikda Alisher Navoiy ta'siri katta bo'lganligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. *Badoe ul-vasat. MAT. 5-jild.* – Toshkent, “Fan”, 1988.
2. Alisher Navoiy. *Farhod va Shirin. MAT.T.8.* – Toshkent, “Fan”, 1991.
3. Alisher Navoiy. *Saddi Iskandariy. MAT. 11-jild.* – Toshkent, “Fan”, 1993.
4. Alisher Navoiy. *Sab’ai sayyor. MAT.T.10.* – Toshkent, “Fan”, 1992.
5. Jalolov T. *Nafosat olamida.* – Toshkent, Adabiyot va san’at nashriyoti, 1974.
6. Tabibiy. *Tanlangan asarlar.* – Toshkent, Adabiyot va san’at nashriyoti, 1968.
7. Hayitov A. Navoiy “Xamsa”sini nasriylashtirishning uch bosqichi. – Toshkent, O‘zbek tili va adabiyoti, 2000. №3. B.44.

